

DRUŽINE NA BOKOVU

Josip Kirigin

O teatru u partizanima moji su prethodnici govorili opširno i dokumentirano. Moje je da kažem nekoliko riječi o tome na koji način su se formirale družine na Biokovu u toku 1942—1944. g., kako su djelovale i kakav im je bio domet. Kao i u drugim partizanskim sredinama, teatar ovdje nastaje spontano; nije bio programiran nekom posebnom odlukom na sastanku komiteta ili odbora, a niti je njegovo stvaranje bilo popraćeno izjavama u štampi (biltenima) ili rezolucijama, a niti je imao neku finansijsku konstrukciju. On se sam po sebi uvlači u partizansko tkivo i postaje njegov sastavni dio, kao potreba tih ljudi koji su krenuli u borbu, koji oko nje treba da okupe mnoge ljude, pa smatraju da će na taj način bolje komunicirati i mobilizirati za borbu narod i vojsku. U slučaju Biokova (što nije nešto izuzetno) teatar nastaje postepeno, rađa se među onima koji su mu najbliži, koji su prije tog rata imali doticaj s njime, koji su mu bili poštovaoci i poklonici, bilo da su ga posjećivali, bilo da su kao amateri i diletanti u njemu sudjelovali, umire s ofenzivama i opet buja kada su povoljne prilike.

»Agriprop Okružnog komiteta KPH Makarska« počeo je funkcionirati poslije zauzeća Graca (siječnja 1942. g.), i to oko Grnčenika, na istočnom dijelu ove planine. Srpnja i kolovoza te godine on se organizaciono učvršćuje i dobiva u jednoj vrtači iznad Brikve, pod Susvidom, solidnu baraku, koju su njegovi stanovnici odmah duhovito prozvali »Vila Ridulin«. Tada se tu štampa prva naša zbirka partizanskih pjesa-

ma (jasno, ne s notama) za potrebe boraca i terenskih radnika. Život tog »Agitpropa« je kratko trajao, jer je nadošla velika talijansko-fašistička ofenziva »Albia«, pa su se članovi raspršili po jedinicama (kao što je to bio slučaj i u kasnijim ofenzivama) da bi se nanovo skupili poslije nego je ofenziva protutnjala. Novi »Agitprop« (s novim osobama) počeo je djelovati listopada 1942. godine na Kupušnjaku, iznad Tučepa, u ljupkoj udolini usred surog biokovskog kamenjara, pokraj jedne vrtiće gdje se sadio kupus i krumpir i taj »Agitprop« kontinuirano radi, mijenjajući svoja imena (»Tehnika«, »Propodjel«) sve do kraja rata. Tu, pokraj nas, na Kurušnjaku, je bilo sjedište Okružnog komiteta. Objavili smo nekoliko brojeva »Naših vijesti« na šapirografu, pa kako je postalo vrlo hladno, bili smo primorani prebaciti se pod Stazu, u Šošiće. Tu je već bio štab novog bataljona »Vid Mihaljević« koji je vratio pod svoju kontrolu cijeli teritorij koji je ranije bio zaposjednut od bataljona »Josip Jurčević«, a koji se, u toku talijansko-fašističke ofenzive »Albia«, povukao u Bosnu. Pošli smo, dakle, na bolje mjesto, u centar našeg tada prilično velikog oslobođenog teritorija što se rasprostiralo od Dubaca do ušća Neretve, od Podgore do Slivna i Krstatica, dok su na njegovoj periferiji bili neprijateljski garnizoni u većim mjestima kao što su: Makarska, Vrgorac, Metković, Ploče, Zagvozd i Imotski. Sva brda, prijevoji, glavna makadamska cesta kroz Biokovo, Staza, sva sela i zaseoci na tom širokom području, bila su naša, pod jurisdikcijom NOO. Rukovodstvo vojske i političkih organizacija kao da je računalo da zima više neće donijeti velikih fašističkih upada, već da će ratna inicijativa biti u našim rukama. To se i dogodilo i to je sve do veljače 1943. godine stvorilo uvjete sigurnosti i stabilnosti. »Agitprop« se tada nalazio u zgradi bivše šošićke osnovne škole i njegova se djelatnost naprosto razmahala. Umjesto šapirografa došao je iz Makarske ciklostil, dobar pisaći stroj »Erica«, pristojan radio-aparat »Minerva« što ga je Mehaničarska radionica, nedaleko od nas, opremila akumulatorom koji se punio preko dinamama, a dinamo je pokretao običan bicikl. »Naše vijesti« dobile su novi oblik, ukrašavale se novim glavama, s crvenom zvijezdom (koju je Stanko Nikolac izradio od školske gumice) i s crtežima. Te »Naše vijesti« izlazile su krajem 1942. godine dva-tri puta sedmično i to u nakladi od 200—400 primjeraka, da bi se iduće godine taj tiraž popeo čak i na 800 primjeraka. Pored »Vijesti« štampale su se redovito, iz dana u dan »Radio vijesti«, zatim »Zidne novine« i drugi tekstovi, kao što su brošure i okružnice OK, KK, partijske škole, bataljona itd.

Nakon samo pola mjeseca boravka u Sošićima počeli smo gostovati kao diletanti po terenu Krajine, a onda smo osnovali posebnu diletantsku družinu. U stvari, od nas agitpropovaca se sve više tražilo da u okolici držimo političke sate, da sudjelujemo u radu obližnjih seoskih i četnih partijskih organizacija, bolnice i radionica, jer smo mi, eto, bili najbolje obaviješteni o događajima u nas i u svijetu. Tako smo počeli sa usmenim novinama. Iz partijskih okvira to je krenulo u narod, koji se često okupljao na zborovima, jer su se tada vrlo intenzivno stvarali NOO i odbori NOF-a. Jasno, usmene novine su donijele za sobom recitacije, pa se na to nadovezala zborna pjesma. Odnekud je stigla harmonika. I tako je bio svega jedan korak do anegdote, male priče i onda do skeča, a skeč je već bio igra. Od monologa i dijaloga prelazimo na scenski govor s rekvizitima, garderobom i kulisama. Mi ni sami zapravo nismo znali da smo stigli u domen teatarske igre.

Pravim ovdje jednu digresiju, ali razumljivu. Želim nešto reći o jednom fenomenu koji mi se čini vrlo važan, o narodnim pripovjedačima kojih je među biokovskim partizanima bilo mnogo. Većinom su to bili seljaci koji su prošli prvi svjetski rat, koji su se kao austrijski vojnici borili na raznim frontovima, na Piavi, na Galiciji, bili mornari u Boki kotorskoj i Puli, a neki su se čak našli među Srbima kao dobrovoljci koji su došli na Solunski front iz Australije, Novog Zelanda i Amerike. Jedan od njih, Mate Antunović Lepina (rodom Drveničanin) pošao je kao iseljenik u Australiju početkom ovog stoljeća, postao član sindikata United Workers Union of Australia i onda prišao australskim komunistima. Taj čovjek se negdje 1916—1917. pojavio u Solunu ili Pireju s grupom svojih drugova i zatim se borio sa srpskom vojskom i stigao u Tiranu i zatim, čini mi se, na Krf. Poslije rata se obreo u Slavoniji, gdje je pokraj Osijeka, kao Solunac, dobio nešto obradive zemlje, učlanio se u Komunističku partiju Jugoslavije, išao iz Osijeka u Sarajevo po literaturu, prenosi letke i brošure, bio na Vukovarskom kongresu i nekoliko puta bio hapšen zbog svojih izjava i rasturanja komunističke propagande. Neko vrijeme prije fašističkog napada na Jugoslaviju našao se u svom selu Drveniku i odmah se povezao s biokovskim komunistima, pa je sudjelovao u prvoj oružanoj partizanskoj akciji podno Biokova, u Gracu, siječnja 1942. godine i ostao do kraja rata u partizanima. Taj čovjek, bogat životnim iskustvom, bistar, naočit, otvoren, sočnog drveničkog govora, pričao je partizanima i narodu svoje duhovite priče, pune dogodovština i anegdota kada bi sjedili oko logor-

skih vatara ili u nekoj pojati. Oko njega su se stalno okupljali borci slušajući s velikom pažnjom staroga Matu, kako je sebe nazivao. Uspjelo mi je poslije rata snimiti četiri kasete Matinih monologa i tvrdim da ništa ne zaostaju za najboljim scenskim monolozima. Takav čovjek (kao i Mate) bio je i Jozo Žderić, zvani Ristan, bez jedne ruke koju mu je raznijela mina, a koji je također prošao sve predratne frontove i koji je, prije nego je ustanak krenuo na Biokovu, već imao u svojim rukama dvadesetak vojničkih pušaka i ostraguša i desetak pištolja koje je (uz financijsku pomoć Ante Šutića) pokupio po selima. I njega sam snimio na magnetofonsku vrpcu kao i još neke druge narodne pripovjedače koji su u najtežim danima Biokova uvijek bili spremni ispričati neku anegdotu, vic, šalu, priču iz svog vrlo bogatog repertoara, a to se, jasno, pretvaralo u spontani teatar. Scena je, dakle, bila priređena, glumaca iz života je bilo, a publike se za takvu priliku uvijek našlo i to u velikom broju, pa je dalji korak bio lak.

Mi smo se tim iskustvom koristili i ubacivali smo u svoje igrokaze mnoge anegdote i priče tih ljudi.

Naš »Agitprop« OK KPH Makarske u svome prilično dugom izvještaju od 5. XII 1942. godine »Agitpropu PK KPH za Dalmaciju« među ostalim piše i ovo:

»... U posljednje vrijeme posvetili smo veliku pažnju političko-kulturnom radu. Do sada smo održali ukupno 26 priredaba, na kojima je prisustvovalo oko 3.000 gledalaca. Prve priredbe posvetili smo Velikoj Oktobarskoj Socijalističkoj Revoluciji (o tome Vam šaljemo posebni izvještaj), a drugu priredbu 'partizanskoj zimnici'.«

Program naših priredaba u vezi s partizanskom zimnicom bio je slijedeći:

1. Hej Slaveni — zbor;
2. Otvaranje priredbe — govor;
3. Put k slobodi — dramatizirana pjesma;
4. Što nam donosi ova zima — govor;
5. Partizanska — Mitrovčanka — zbor;
6. Sve za partizane — sve za front — igrokaz;
7. Plakati — igrokaz u riječi i slici;
8. Priča o tikvi — igrokaz;
9. Poziv narodu za pomoć partizanima.

U posjedu sam triju originalnih kopija pisama što smo ih tada poslali narodnooslobodilačkim odborima Dragljana, Kljenka, Zavojana i

Kozice. Navodim samo izvod iz jednoga i to NOO Zavojane, datiranog 13. XI 1942. godine:

»Grupa naših drugova iz ovoga Agitpropa stići će u vaše selo u nedjelju u 1 sat poslije podne, gdje će održati javni zbor, na kojega treba da pozovete sve seljake i seljanke Zavojana i zaselaka, kao Vlaka, Perića i slično. Napominjemo da će naši drugovi održati zbor i u Dragljanima odakle će doći u vaše selo. Za ovu svrhu treba da nadete jednu kuću s velikom dvoranom u kojoj namjestite jedan oveći sanduk napunjen zemljom. Zbor će trajati oko 2 sata, a poslije toga će naši drugovi proslijediti u Kozicu, radi čega ćete im dati sprovednika, jer oni ne znaju dobro puteve. Naši drugovi će nastupiti s programom u vezi proslave Velike Oktobarske Socijalističke Revolucije. Neka taj N.O.O. nastoji da na zbor pristupi što više stanovnika vaše okolice od najmlađega do najstarijega. Između ostaloga programa, naši će drugovi prikazati dva igrokaza u duhu narodno-oslobodilačke borbe, u koju svrhu im pripremite jedno staro sukneno seljačko odijelo, crvenu kapu i seljačku torbu, te srp i čekić (macu kojom se dube mine). Osim toga drugovi će iznijeti referate o toku i tekovinama ove revolucije i prikazati današnju političku i vojnu situaciju u svijetu.

Drugova će biti 7—8, pa im spremite nešto marende za poslije priredbe, kako ne bi morali gladni ići naprijed.«

U jednom pismu Općinskom birou KPH Vrgorac najavljuje se taj posjet i među ostalim kaže: »Potrebno je da sve ove zborove naša grupa održi u prisutnosti jednoga druga iz vašeg biroa ili Opć. N.O.O.-a, koji bi mogli ukazati na nedostatke i potrebu izmjene materijala za iduće priredbe ovakve vrste — bazirajući ih na mentalitetu pučanstva toga kraja...«

U izvještaju o proslavi Oktobarske revolucije (koji se spominje gore) govori se o još jednom igrokazu, i to o »Radi Vurdelja«, dok se »Priča o tikvi« javlja u svojoj prvobitnoj verziji kao »Priča o repi«. Mi smo tako prepravljali recitacije i igrokaze, a također i recitacije. Kako su ti igrokazi do nas stizali, stvar je posebnog istraživanja. Možda su neki došli iz pokrajinskog »Agitpropa«, možda preko Trećeg bataljona Prve dalmatinske koji je oktobra 1942. godine došao nakratko na Biokovo (i s jednom našom četom napadao Bašku Vodu), možda i preko otoka. Na žalost, svim tim igrokazima se gubi trag. Ne postoje ni u jednom arhivu koji sam pretražio, od Makarske preko Splita do Zagreba i Beograda. Bilo mi je zanimljivo kako su to bili prilagođivani za naš

teren, našim biokovskim prilikama. Mnogi su se brojevi »Naših vijesti« i poslije »Biokovskog vjesnika«, koji su izlazili od 200 do 800 primjeraka i rasprostirali se na širokom terenu sve tamo do Bosne i Hercegovine i naših otoka, naprosto izgubili, a kako se to ne bi dogodilo sa jednim igrokazom koji je bio štampan u nekoliko primjeraka za potrebe družine? Neke recitacije, na primjer »Zvijezda Velikog Oktobra«, »Put Slobodi« nastale su u našem »Agitpropu«. A nastao je i igrokaz »Sve za partizane — sve za front«, što se u izvještaju o proslavi Oktobarske revolucije, o kojemu smo gore govorili, izričito i kaže.

Nakon proslave Oktobarske revolucije, odlučeno je bilo da se diletantska grupa oformi kao posebna jedinica unutar »Agitpropa«. Zamoljen je Mjesni komitet u Podgori da nam pošalje četiri djevojke — dva soprana i dva alta — za naš zbor. Iz sastava »Agitpropa« koji su činili drugovi Žarko Despot, Drago Galić, Ivo Korunić, Stanko Nikolac, Zvonko Živković, Pero Miljak (zatim pridošli Điko Điković i Željko Draganja) pola ih je odlazilo na gostovanje, a usputno bismo povukli nekoga oko Okružnog komiteta Makarske, Kotarskog komiteta Makarske i Kotarskog NOO, Mehaničarske radionice i Bolnice. Tako je u našoj turneji duž Makarskog primorja, od Podgore do Zaostroga, sudjelovala i Zora Buj zajedno s drugaricama iz Podgore Lili Nola, Ivanke Sumić i Zorice Letice. Ove tri Podgorke su poslije otišle sa IV dalmatinskom udarnom brigadom (koja je formirana 7. siječnja 1943. u Šošićima) prema Imotskome i priključile su se kulturno-prosvjetnoj družini 9. dalmatinske divizije koja je krenula prema Prozoru i Neretvi, o čemu govori i Silvije Bombardelli u svojim sjećanjima (Prilog povijesti muzike — Dalmacije — u NOB-u).

Kao što su komunisti na Hvaru vrlo aktivno kulturno djelovali prije rata otvarajući knjižnice i biblioteke po selima i mjestima, tako su i u Makarskoj, duž Primorja, i u selima Zagore, nicala kulturna društva i kazališne družine. Jedno od takvih društava djelovalo je vrlo aktivno u Zavojanima. Amateri koji su imali svoju knjižnicu (dvostruku — za javnost i za sebe, jer su se morali pokrivati pred vlastima) izvodili su mnoge pisce, a najviše Cankara i Nušića. To nije bilo po volji glavarima i žandarima, pa su pojedine predstave zabranjivali. Jednom su žandari prodrli u njihov dom prilikom probe Cankareva »Sluge Jerneja« i pohapsili sve glumce i režisera, a također su dohvatili i fratra Karla Čulumu jer im je posudio fratarski habit. Taj fra Karlo Čulum je svibnja 1943. go-

dine stradao u jednom krvavom obračunu. Ustaše sa Stilja su ga naprosto preklale.

Jasno je da su ljudi s nekom tradicijom jedva dočekali nas koji smo se krajem 1942. godine pojavili s igrokazima, navješćujući im i mogućnost teatarskog igranja i uživanja, oslobođenje njihovih skučenih predratnih inicijativa, o kojima su nam govorili s ponosom. Tako se, u stvari, dogodilo nešto vrlo zanimljivo. Spojila su se dva elementa, naš napor i njihova želja da sudjeluju u kazališnom činu makar i u malim okvirima koji su stajali na raspolaganju. Dolazak naše družine u sela Zagore i Primorja u toku listopada i studenoga 1942. godine bio je stoga primljen s velikim oduševljenjem. U navedenom izvještaju se govori o 3000 posjetilaca. Naprosto je nevjerojatno koliko je ljudi prisustvovalo tim priredbama i kako smo toplo bili primljeni. Mi smo tako reći bili nošeni na rukama. Seljaci su nas zadržavali u svojim kućama, nudili nam stan i spavanje, da ne govorim kako su nas častili. U tim vrlo teškim uvjetima kada su prijetile odmazde, kada je svakog trenutka moglo doći do prodora neprijatelja iz Vrgorca, Stilja, Graca, Makarske, ljudi su potpuno zaboravljali na svoje stanje i ništa ih nije sprečavalo da nas dočekaju i ugoste onako kako im je bilo najbolje moguće. Sjećam se da su nas grupe omladinaca i omladinki pratili do sljedećeg sela i tamo nas predavali kao nekakvu štafetu. Doista, glad za komunikacijom te vrste bila je golema i kao da je ništa nije moglo utoliti. Naša vrlo mala i ograničena kadrovska i druga sredstva bila su u velikom neskladu sa tražnjom.

Postoji iz tog vremena jedan izvještaj o proslavi Oktobarske revolucije u Podgori (datiran 13. XI 1942. godine) u kojem se na dugo i široko opisuje proslava u sjedištu naše Mornarice, pa se među ostalim kaže: »... Pri samom pripremanju (akademije, op. p.) dolaze drugovi iz Agitpropa, koji popunjavaju naš program sa svojim udjelom... Nastupa ženska omladina mlađi 'Pionir' prikazujući balet sa veselom pjesmom, tako da je zbor (ljudi, op. p.) bio toliko oduševljen i razdragan, pa je tako dugo aplaudirao dok se nisu nanovo pokazale na pozornici i opetovale igrokaz. Iza ženske omladine drug Boris deklamira pjesmu 'U sindirima«, a drug Radiša 'Partizansku pjesmu' od Tomića. Po njihovu završetku pjeva nekoliko drugarica s drugovima iz Agitpropa naše pjesme kao 'Partizane naše'... 'Volga, Volga'... itd. Poslije toga prikazuje se historijska drama 'Oni su pobijedili' iz predratnog života carske Rusije u kojoj su posjetitelji mogli da vide živu sliku razvratnog života ruskih plemića koji su živili na račun ruskog radnog naroda, kao i samu borbu

za svoje ekonomsko poboljšanje. Zadnji čin drame karakterizira sliku ruskih revolucionara i radnog naroda sa njihovom djecom poslije revolucije, kad je seljak i radnik preuzeo vodstvo svoje države i udario temelje Sovjetskoj vlasti. Čitav tok prikazivanja drame prisutni gledaoci su takovom pozornošću pratili da su sa gnušanjem osuđivali razvratnost i tiranstvo ruskih predratnih vlastodržaca, a kasnije, sa svim svojim poletom oduševljenja i divljenja, dali su priznanje Sovjetskoj vlasti, državi seljaka i radnika u kojoj nema više biča tiranije, u kojoj nema više izrabljivanja čovjeka po čovjeku. Svršetak drame se je završio i pozdravio sa dugotrajnim aplauzom i klicanjem Sovjetskom Savezu. Zadnja tačka programa je bila prikazivanje jedne od mnogobrojnih talijansko-ustaških prljavština koje su provodili nad našim narodom, kao kukavičluk njih samih pred jednim starcem koji ih na tako lak i jednostavan način razoružaje i vodi ih sobom pod Grmeč planinu u Partizansku republiku. Prisutni gledaoci su bili tako s time oduševljeni da su tražili da se ope- tuje prikazivanje . . .«

Ovdje je osobito zanimljivo prikazivanje te historijske drame »Oni su pobijedili«. Tu sam dramu s drugovima iz Agitpropa gledao. Pisali su je tadašnji podgorski skojevci omladinci Anka Nola i Mate Letica Čauš. Igralo je u njoj petnaestak skojevaca iz svih podgorskih komšiluka. »Svaki je komšiluk bio zastupljen — kazivala mi je prije nekoliko godina Anka Nola. Ulogu majke Volode, tog ruskog revolucionara koji je poginuo, igrala je Ankina sestra Lili, koja se priključila našoj družini i koja je kasnije pošla u Imotski i dalje, pa je na Sutjesci poginula. Ona se doista uživjela u svoju ulogu, toliko je potresno glumila da su sve žene u gledalištu plakale.«

Bila je to jedna, rekao bih, prilično razlivena panorama događaja koji su se zbili u carskoj Rusiji kroz koju je prošla revolucija. Mi smo jednostavno bili zapanjeni smjelošću podgorskih skojevaca koji su se upustili u taj posao. Bilo je tu mnogo nepovezanog, rastegnutog, suvišnog, ali činjenica je da je komad proizašao iz njih samih, da su ga pisali sami, da su ga sami režirali i sami u njemu glumili bez ikakve pomoći izvana, pa ni naše, u Agitpropu, jer mi nismo ni znali da oni na tome rade, već smo stvar ugledali izravno na pozornici kada smo bili pozvani. »Mi nismo — veli Anka — imali nikakvih materijala na raspolaganju, pa smo onako sami smislili tu historijsku dramu, najvećma prema onome što smo čuli i tu i tamo čitali.«

Nola se sjeća kako smo (mi iz »Agitpropa«) bili prema njima kritični. »Govorili ste kako je to veliki poduhvat, kako smo mi zagrizli veliki komad, kako smo uletjeli u nj bez iskustva, da smo utrapili u tu dramu svega i svačega, mnogo toga pobrkali i izmiješali, od carskih i plemićkih krugova, do građanskog rata, revolucije, pobjede. Tada sam se na vas naljutila. Narod je dramu primio s ogromnim oduševljenjem. I odlučila sam tada da se više ne upuštam u takve eksperimente...«

Možda smo tada bili pomalo nepravedni prema skojevcima u Podgori koji su bili ponosni svojim radom, koji su puna tri sata zaustavili publici dah, igrali s mnogo poleta i mašte. Ta akademija — kako su je nazivali — trajala je nekih 5 sati zajedno s baletom pionira i igrokazom o starcu koji razoružava Talijane. Sjećam se da se narod Podgore u školskom domu divno zabavljao.

Govorio sam malo više o ovom događaju kako bih ilustrirao ono posebno raspoloženje na Biokovu krajem 1942. godine, a to je bila tek druga godina rata. Velike bitke revolucije vodit će se kasnije.

Poslije ovoga zamaha došlo je početkom 1943. do stanovite stagnacije i odumiranja diletantske djelatnosti, jer su mnogi naši drugovi i drugarice krenuli prema Bosni. Našli smo se ponovno na tegobnim partizanskim putovima, pošli smo prema Imotskome, dvadesetak dana boravili u njemu, održali nekoliko usmenih novina i kada smo se, poslije pada Imotskoga u neprijateljske ruke, vratili na Biokovo, dočekala nas je u ožujku invazija četnika, pa zatim vrlo teški dani, bez hrane i najosnovnijih potrepština. Biokovo se tada ispraznilo, jedinice su pošle s glavnom i počeo je novi period mobilizacije snaga. Sve tamo do svibnja trajala je ta regeneracija, kada je Biokovo ponovo ojačalo i kada je imalo prilično jake odrede sa tri vrlo pokretna udarna bataljona, koji su činili čuda na periferiji naše slobodne teritorije. Podgora je uglavnom funkcionirala kao slobodna luka. Održavali su se tu partijski kursevi, bio je tu Pokrajinski komitet za Dalmaciju i Oblasni NOO Dalmacije, kao i odgovarajuće skojevske, omladinske i AFŽ organizacije. Našoj »Tehnici« (»Agitprop« je bio ukinut) bili su postavljeni mnogi zahtjevi, naročito da snabdijeva partijske kurseve materijalom. Počeli smo razmišljati o obnovi diletantske djelatnosti a onda su nas zatekle dvije talijansko-fašističke ofenzive, jedna manja u lipnju i druga velika u srpnju, koja je za Biokovo bila katastrofalna. To se uostalom dobro vidi iz brošure koju smo neposredno poslije ofenzive štampali, a o kojoj je Lola Ribar govorio kao vrlo uspjeloj, vrlo dokumentiranoj panorami fašističkog nasilja i zločina na Biokovu.

Kazališna djelatnost svela se uglavnom na sporadične usmene novine, naročito prilikom Prvoga maja i proslave dana ustanka u Dalmaciji. Imam još jedan primjerak usmenih živih novina sa tri recitatora koje smo tih dana izveli. Poslije velike ofenzive koja je sravnila sa zemljom gotovo pola biokovskih sela i opustošila sve živo, nadošao je i naš dan slavlja, kapitulirala je u rujnu 1943. godine Italija. Neki od nas su se tada obreli u Splitu i tamo dobavili za našu »Tehniku« potrebni materijal, zajedno s geštetnerom i odličnim pisaćim strojem s malim slovima. Ponovno smo se našli u Drašnicama i nastavili s našom djelatnošću. Došle su nam nove snage iz Splita, među njima i Vojka Ružić pa Boris i Mileva Regner, Duško Čurčija i drugi. U boljim uvjetima koji su (nakratko) nastali rodila se ponovno naša kazališna družina. Naši su planovi postali ambiciozniji. Preradili smo Čapekovu jednočinku »Mati« i počeli se pripremati. Sonja Leontić koja je sa svojom obitelji došla u Podgoru priključila se našoj družini i dobila glavnu ulogu. Ali uspjeli smo tek dati dvije-tri priredbe u Drašnicama, Igranima i Živogošću, i to je bilo sve. Događaji su pošli vrtoglavom brzinom. Nijemci su ozbiljno zaprijetili oslobođenom teritoriju i naše snage su se morale pregrupirati da bi obranile stečeno. Stvarao se tada Okružni NOO Biokovo—Neretva, formirala sa XI dalmatinska brigada u Kozicama. Mi tehničari bili smo dobro zaposleni. U Podgori je bio štab Mornarice, štab 26. divizije, a zatim i štab VIII korpusa. U to vrijeme neke su kulturno-prosvjetne grupe oko ovih jedinica davale svoje priredbe duž Makarskog primorja. Tadašnja učiteljica u Drveniku drugarica Ina Brajčić, poslije Franičević, priča kako je jedna grupa kojoj je bio na čelu komesar Mirko Lukavac stigla do Drvenika i tamo u školi davala priredbu s nekoliko skečeva, recitacija i zbornih pjesama. Škola je bila dupkom puna, priredba je bila primljena s oduševljenjem, a nakon nje nastalo je pravo narodno veselje koje je potrajalo duboko u noć. Plesala su se narodna i partizanska kola — kaže Ina Franičević.

Ova grupa odlazi s vojskom na otoke i tamo (posebno na Hvaru) daje svoje priredbe. U Hvaru se tada formirala glazba Komande podružja koja je nešto kasnije ušla u sastav glazbe 26. divizije.

Nakon odlaska zbjega i povlačenja glavnih jedinica s Makarskog primorja, nastupila je u Biokovu nova ali vrlo teška i mukotrpa faza borbe. Sve kao da je moralo poći od početka. Važnije punktove na brdima i prilazima držali su Nijemci, koji su mnogo manje od Talijana poštivali garnizonsku logiku. Neprekidno su se kretali po terenu, u manjim

jedinicama, naročito trupovima. Snijeg je padao tamo sve do maja, a mi smo živjeli u tankim šatorima i u hladnim pojatama, tako da smo se gotovo smrzavali. Tek tamo negdje oko lipnja kada je stala dolaziti obilnija pomoć s Visa, kada su saveznici padobranima bacali hranu i oružje, naše se stanje poboljšalo. Istina, izdavali smo naš »Biokovski vjesnik« gotovo redovito, ali smo se morali premješati sad na jedno, sad na drugo mjesto istočnog dijela Biokova.

Izveštaj Propodjela Biokovsko-neretvanskog Okružnog NOO od 9. VII 1944. Propodjelu Oblasnog NOO za Dalmaciju u kojem se uglavnom iznosi djelatnost Odsjeka za štampu, između ostaloga kaže:

»Što se tiče Odsjeka za kulturno-umjetničku djelatnost, mi smo poduzeli slijedeće korake: Uputili smo dopis svim Kotarskim NOO-ima da izvrše popis svih ljudi koji bi bili sposobni za jednu kazališnu družinu. Kotarski NOO nam još nisu odgovorili na ovaj dopis. Mi smo se suglasili da osnujemo jednu manju kazališnu družinu i to najviše s 10 ljudi, koja bi davala priredbe pred vojskom i po oslobođenim selima, a to je za sada jedino moguće u općini Plina i nekim selima Imotskog kotara.«

Otad su trebala proći oko dva mjeseca do stvarnog formiranja kazališne družine. Prilikom proslave trogodišnjice ustanka u Dalmaciji 14. kolovoza propagandni odsjek NOO za Dalmaciju poslao je u pismu Propodjelu OK Biokovo—Neretva uputstva ZAVNOH-a za kulturno-prosvjetni rad. Tu se, najprije, govori o nepravilnom odnosu okružnih i drugih NOO, kao i Propodjela prema kazališnim družinama. »Prema uputama za organizaciju kazališnih družina, svaki Okružni NOO dužan je osnovati kazališnu družinu. Međutim, družine su i nadalje nastajale i popunjavale se više spontano i neorganizirano nego uz pomoć, stvarnu brigu i pažnju od strane NOO, koji družinama ne samo da nisu davali podršku nego su svojim odnosom prema tim drugovima otežavali uvjete njihova rada i djelovanja...« i tako dalje, sve do činjenice da se »članovi kazališnih družina upotrebljavaju za goniče stoke i za kopanje zemunica, za pastire blaga Okružnog NOO, a drugarice za pranje rublja osoblja Okružnog NOO.«

Svojim zahtjevima ova je Okružnica pokrenula i odgovorne ljude na području Biokova. Oni su možda bili svjesniji od drugih da je uloga družina vrlo značajna, ali su također bili s druge strane pritisnuti oskudicom kadrova, jer su mnogi vrijedni ljudi bili potrebni na drugim stra-

nama. U redove NOP-a godinu dana prije kapitulacije Njemačke počeo je da dolazi i onaj dotada kolebljivi elemenat, a među njima i oni koji su dugo stavljali karte na pobjedu fašizma i domaćih izdajnika. Provjereni ljudi u borbama, učitelji, profesori, studenti, tehnička inteligencija, ljubitelji umjetnosti i kazališta i da su željeli nisu mogli stupiti lako u družine, jer su ih čekala otvorena mjesta komesara, zamjenika, intendanta, sanitetlija i td. U »Agitpropu« najprije, a potom »Propodjelu«, mi smo neprekidno vapili za kadrovima, naročito malo stručnijim, međutim vrlo teško ih je bilo dobiti. Koliko je samo učitelja prodefiliralo mimo nas. S mnogo muke krpili smo svoje redove, a kamoli da bismo bili sposobni, tada u 1944. g. širiti svoju djelatnost na drugo, u ovom slučaju, kazališno područje. Bilo je to početkom godine u uvjetima totalne opsade i nenadanih upada na našu skućenu teritoriju gotovo nemoguće, jer nam je radijus kretanja bio vrlo ograničen.

Pravim ovdje još jednu digresiju i opet opravdanu. Upravo tih dana (od siječnja do srpnja) odigravalo se u okviru naše »Tehnike« na Vrčenicama i u Pothumlju nekoliko, da ih tako uvjetno nazovem, teatarskih događaja. Oko nas su također u šatorima živjeli i radili članovi svih okružnih organizacija i komandi štabova odreda. Kad bi pala noć, priređivali smo svojevrstne predstave. One su bile organizirane, skicirani su bili scenariji. Imam nekoliko takvih bilježaka i zapisa, nekih humoriističkih pjesama i djelića »igrokaza«. Naš šator je tada nosio zvučno ime »GRAND-HOTEL, 6 m²« i budući da je imao radio, ciklostil i ostalu »mašineriju« bio je osobito privlačna točka naročito u večernjim satima kada se nisu mogla uokolo paliti svjetla zbog onih prokletih njemačkih trupova koji su nam se zavraćili u šume i skrivali se po makiji. Samo dva-tri kilometra od nas, na Drveničkim stajama i na Prnića stajama, bili su njemački garnizoni da ne govorim o Prologu i Vrgorcu, Pločama i Gracu, odakle su svaki čas prodirali u brda i izazivali nas malim ofenzivama, prihvativši, istina na kraju rata, partizansku taktiku. Dakle, u večernjim i noćnim pauzama mi smo priređivali naš šou. Tako smo prilikom boravka Jerka Radmilovića koji je tada bio član Oblasnog odbora za Dalmaciju i Ive Marinkovića Srećka, koji je bio omladinski rukovodilac Dalmacije, izmislili i priredili šaljivo suđenje našoj drugarici kuharici Matiji »zbog toga što joj je jedna vlas s glave aterirala u oveću teću gdje se kuhao paprikaš od jednog vrlo zaostroškog janjca koji je tog jutra poginuo u našu slavu«. Glavni sudac u tom »procesu« bio je sam Jerko Radmilović, pravnik. Tužilac je bio član naše »Tehnike«, ne-

kadašnji sudski činovnik, Zvonko Živković. Dalje tu je bio branitelj, porota i svjedoci. Sjedili smo u našem »Grand-hotelu«, stisnuti na slamarici i gunjcima jedan uz drugoga, a u sredini na tronošcu je bila postavljena naša kuharica, koja je u prvi mah stvar shvatila vrlo ozbiljno. Nastala je odmah u početku komplicirana, proceduralna debata, u kojoj je branitelj osporavao tužiocu pokretanje ovakvog glupog i neopravdanog postupka braneći Matiju kako se to sasvim slučajno dogodilo, dok je tužilac insistirao na tome da je to namjerni delikt, da je to učinjeno zbog toga da se kolektivu jelo ogadi, pa da netko drugi ima od toga koristi jer je bilo mnogo dobrih izjelica u »Tehnici« i oko nje. Dok nije shvatila što se to događa, Matija je plakala i čak se kajala zbog toga što je uradila. Došlo je zatim do novih zapleta u kojima su učestvovali (organizirani) svjedoci koji su dokazivali ili osporavali tvrdnje iznesene u optužnici, a i u obrani tuženice i njenog branitelja. Proveli smo tako cijelu jednu bogovetnu noć u tom »suđenju«. Matija je brzo shvatila o čemu je riječ, pa se i ona svjesno uključila u igru. To je izazvalo nove salve smijeha. Cijeli taj proces se dugo prepričavao po Biokovu a usmeni izvještaji o njemu stigli su do Visa i dalje, kako su »svjedoci« putovali.

Priredili smo jedan »novi teatar« poslije jedne neprijateljske ofenzive negdje tamo lipnja—srpnja. Desetak Talijana, prebjeglica iz njemačkih radnih logora Metkovića i Opuzena, našlo se u toj ofanzivi i mi nismo znali što ćemo s njima. Sakrili su se u nekoj šumici blizu naših tajnih skladišta hrane pa su nam pronašli i pojeli dva-tri pršuta, nekoliko panjoka kruha i vreću krumpira, to jest naše posljednje zlatne rezerve. Bili smo na njih bijesni, jer su nas ostavili bez ičega. Neposredno poslije nego smo to ustanovili priredili smo naš *show*. Uključili smo u nj našu radio-stanicu preko koje smo na radiju, koji je bio instaliran u logoru u vrtači, prenosili vijesti. I za to je na brzinu bio napisan scenarij, koji je ostavljao mnogo prostora za improvizaciju i inicijativu pojedinaca, naročito u vrtači gdje je bio logor u kojem su boravili članovi komiteta, odbora i oficiri iz štaba odreda. Izmišljenim vijestima, ali zasnovanim na događajima koji su se upravo tada odigravali (na primjer, napredovanje Crvene armije, iskrcavanje saveznika, borbe NOV diljem cijele zemlje, borbe biokovskih odreda itd.) sagradili smo cijeli jedan splet međusobno povezanih događaja. Kao da to emitira Radio-stanica Slobodna Jugoslavija (netko je dolje u vrtači uhvatio emisiju, a da se naziv radio-stanice Slobodne Jugoslavije nije čuo, ali se pretpo-

stavljalo da je to ona) dali smo detaljne izvještaje o »Crvenoj armiji koja je prešla rumunjsku granicu«. Kada se to pronijelo logorom, odjeknule su salve pušaka. Vijest o savezničkom iskrcavanju bila je također primljena s oduševljenjem. Umorni borci, oficiri, komitetlije, odbornici koje je nje-mačka ofenziva ganjala s jednog kraja Biokova na drugi, s olakšanjem su dočekali »naše vijesti«. A kada smo poslije pregleda partizanskih frontova prešli na Biokovo i na biokovske partizane i kada smo počeli iznositi detalje o njihovoj borbi, spominjući konkretna mjesta i ljude, nastala je najprije konsternacija a i pitanje: kako je Slobodna Jugoslavija došla tako brzo do tih vijesti. Neki su se divili, neki počeli sumnjati u emisiju, neki su stali i gledali. Ali kada je na kraju došlo saopćenje našeg Mate Gospodinovića, koji je rukovao radio-stanicom, a koje je glasilo: ovdje je radio-stanica brkatih brkaša, nastala je u logoru prava pometnja. Neki su potražili k nama. Bili smo udaljeni pedesetak metara, ali smo se poslije tog saopćenja o brkašima brzo sklonili i dekovali na skrta mjesta. Tek kada je prošlo neko vrijeme, usudili smo se pojaviti iz naših jazbina jer smo pretpostavljali da je popustio prvi gnjev. Bilo je tu u logoru, kako smo poslije čuli, svega i svačega, od smijeha i viceva na račun onih koji su najviše povjerovali »lažnoj radio-stanici« i pokazivali najviše oduševljenja, do nekih strepnji i prijetnji nama kako smo neozbiljni i kako su sve to Nijemci mogli uhvatiti i kako bismo zbog toga mogli dobiti svi po glavi. No, nismo dobili po glavi, ljutnja je splasnula, smijurija je ostala, odjeci su se širili, vicevi pljuštali. Zapravo, sve to nam je poslužilo da se nekako oslobodimo nekakvog tereta i da u najtežim časovima zaboravimo svoje nevolje. Liječili smo se, dakle, smijehom, onim što je u stvari najbolje i najbezbolnije. Smijeh nas je tako spašavao.

Ovakve improvizacije, a njih je u to vrijeme bilo mnogo, uvijek su visile negdje na rubu, rizik je bio tu, ali mi smo imali smisla da ga namjerno stvorimo. Bio je to nekakav dobri ventil koji je stvarao odušak. Ne znam gdje je tu bila granica teatra, ali smatram da se odigravao i da nam je dozvoljavao da se kojekako dovijamo da bi scenu učinili živom i uzbudljivom, kako bi se iskazali pravi karakteri, njihova svijest i podsvijest.

Svojevrsan »teatar« bile su priredbe što ih je za sve nas spremao naš telegrafista Mate Gospodinović, nekadašnji narednik Jugoslovenske mornarice, koji je kasnije bio član kolektiva Radio-Zagreba. On je s nama osnovao jednu (za partizansko doba) nezamislivu organizaciju koja se

zvala: Brkati brkaši. Nakon inicijalne konferencije koja se održala u našem šatoru »Grand-hotel 6 m²« odjednom su se poslije nekog cirkulara koji je kružio četama, na Biokovu počeli nositi brkovi. Mate je pisao svojevrsnu imaginarnu knjigu, najprije s naslovima i podnaslovima, o historijatu brkova od pradavnih dana do uloge brkova u NOB. Čak smo učlanili američku vojnu misiju u tu organizaciju, a Robert Houlihan, vođa te misije, došavši prije tri godine u posjet Biokovu, zatražio je da mu se izda članska karta te organizacije, koja mu nije bila uručena zbog toga jer je nastupila neprijateljska ofenziva.

Dakle, zabavljali smo se navečer i noću na najbolji mogući način — igrali smo se. I mogu reći da je to bio izvrstan teatar.

Sada da pređem na opisane događaje.

Propodjel Okružnog NOO Biokovo—Neretva uputio je poslije onih ZAVNOH-ovih uputstava i uputstava Propodjela NOO Dalmacije 10. IX pismo kotarskim NOO. Citirat ću najprije jednu rečenicu iz tog pisma, koja je vrlo karakteristična (i danas još aktualna) da bih onda prešao na našu teatarsku tematiku.

»Propagandna pisma — kaže se u tom pismu — treba da budu sastavljena koncizno, bez velikih fraza, konkretizirana, i dotjerana gramatički, stilski i jezično«. Dakle, za javni govor i danas vrlo važno. »Približava se, kaže se dalje u tom pismu, dan našeg ulaska u centre kotara i općina. Da bi on bio svečaniji i da bi ostavio u narodu trajan utisak, Propodjeli i Propodsjeci trebaju: . . . Već sada predvidjeti u središtu Kotara obnovu kazališta i kina, kao i odgovorne drugove i drugarice za kazališnu družinu. Propodjeli treba da naročitu pažnju posvete odabiranju sposobnih drugova i drugarica za kazališnu družinu . . . Oni moraju imati preduvjete za dobro pjevanje ili sviranje ili glumu. Ove drugove i drugarice odmah upućivati ovom Propodjelu. Naš okrug broji 120.000 stanovnika, prema tome mi ćemo morati osnovati za svaki kotar napose kazališnu družinu. Iz naše okružne družine crpit će se kadar za kotarske družine.« I tako dalje, s nizom drugih zahtjeva, sve do preporuka o čuvanju spomenika kulture, popisu umjetničkih predmeta koje je okupator opljačkao ili porušio (zbog traženja naknade i povratka umjetnina).

Zamislili su bili divne.

Krajem rujna se na Polutinama, selu istočnog dijela Biokova, blizu Trnova gdje je bilo sjedište Propodjela, stvara kazališna grupa, u koju su ušli neki studenti i kazališni amateri iz naših gradića, među njima Drago Bušić, student medicine, Ivica Glušćević režiser amater, Nikola

Rako, tehničar, Ljubo Levantin koji se bavio muzikom i svirao harmoniku, Antiša Lončar iz Imotskog, te nekoliko drugarica, među kojima se sjećam Mirjane Martinac i Anke Kovačević. Sastavljali smo program sa Zogovićevom pjesmom »Legenda o drugu Titu«, s Nušićevim »Analfabetom«, izvatkom iz Bogovićeve »Matije Gupca«, s takozvanim »Vrapcem«, te partizanskim i ruskim pjesmama, među kojima su bile Vintovačka, Poljuško Polje i Vanjka. Pripremali smo tada i igrokaz »Brod putuje za Bari« koji međutim nije igran. Jasno, tu je bio i obavezni prikaz političke i vojne situacije. Pošli smo onda na gostovanje prema selima oko Neretve. Gostovali smo u Karamatićima, Ostojićima, Desnima, Novim Selima i Borovcima i to najviše u školskim zgradama koje nisu bile zapaljene ili porušene od okupatora. Bili smo naravno primljeni s velikim oduševljenjem, kao i prilikom naših prethodnih priredaba.

Kada smo se vraćali prema Polutinama i Trnovi, stigla je vijest da je oslobođena Makarska i da treba da se uputimo u Primorje. Bio je sumrak i padala je sitna kišica. Na putu k Baranovcu zasula nas je takva paljba njemačkih haubica iz Potprologa da smo mislili kako ćemo tu svi izginuti. Oko nas je nemilo praštalo. Sakrili smo se iza nekih zidova i tu sačekali kraj tog posljednjeg pozdrava njemačkih topova jer su neposredno poslije toga bili demontirani i odvezeni. Odatle smo pokisnuti, gladni i umorni odmah krenuli u Brist i zatim za Gradac, konačno oslobođeni jedne more koja nas je pratila. Njemački fašistički okupator se pred naletom naših jedinica povlačio prema sjeveru. S velikim olakšanjem počeo je naš mirnodopski život. U Gracu smo dali jednu priredbu, prosljedili u Igrane i Živogošće i našli se u oslobođenoj Makarskoj koju smo tri pune godine gledali s naše planine. Makarska je bila razrovana od bombi, najviše savezničkih. Rive uopće nije bilo. Tu smo dali jednu ili dvije priredbe. Priključili su nam se neki amateri, glazbari i pjevači i mi smo krenuli prema našem okružnom sjedištu u Imotski, zadržavši se u Brelima i Šestanovcu. Opremljeni tehnikom i s novim ljudima dali smo se na veliki posao.

Na dan 23. XI 1944. godine, po jednom sačuvanom spisku u Arhivu Muzeja revolucije u Makarskoj, kazališna družina je brojila 18 drugova i drugarica. Osim gore navedenih, u spisku se nalaze i ovi: Jozo Vranješ, sekretar, Mirjana Teslak, Tanja Tudor, Senka Olarević, Pavica Batošić, Tomo Duić, Pavo Plenković, Jozo Antonini, Đuro Mihaljević, Dalibor Perojević, Zdenko Gavić, Neva Grle i stari Čeh zborovođa maestro Blaha.

Centralno mjesto u novome programu imao je Kočićev »Jazavac pred sudom«, a glavnu ulogu Davida Štrpca igrao je Drago Bušić. Tu je dalje

bila zastupljena Zogovićeva »Legenda o drugu Titu«, zatim još jedna recitacija, pa partizanske pjesme, među kojima je osobiti utisak ostavila makedonska pjesma »Bolan mi leži, Mile Pop Jordano«, koju je izvrsno pjevao bariton Makaranin Toma Grk Drviš (na žalost umro je neposredno poslije oslobođenja od tuberkuloze). Kazališna družina je davala predstave u Imotskome i po selima. Prilikom gostovanja u Runovićima, pričao mi je Drago Bušić, izašao sam pred publiku i rekao ljudima da mi imamo jedan komad u kojem će se pucati i da ih upozoravam na to kako ne bi nastala panika. Seljaci mi rekoše, nastavlja Bušić, da je sve u redu, da su oni naviknuti na pucnjavu. Ali tokom predstave je zapucalo i to iz mitraljeza, a naš se glumac, ulazeći u salu razdro: Evo Nijemaca! Istoga časa su se gotovo svi digli na noge i udarili prema vratima. Nastala je grozna strka i gužva. Trebalo je desetak minuta da dokažemo ljudima da je to dio predstave, da se vrate na svoja mjesta. Onaj koji je dobio tu ulogu da vikne »Evo Nijemaca« bio je toliko uvjerljiv da je sve živo u dvorani poplašio.

Kako su tada naše jedinice prolazile kroz Imotski za Široki Brijeg i Mostar, kaže mi dalje Bušić, priredivale su pojedine bataljonske ili brigadne družine svoje priredbe. Tako se u Imotskome tih dana proslavio jedan slovenski zbor koji je izvanredno pjevao (vjerojatno zbor jedne od prekomorskih brigada, Op. p.) »Mi smo tim ljudima naprosto zavidjeli« — kaže Bušić. Nisam uspio ustanoviti o kojim se jedinicama radilo, a ni o programu njihovih priredbi.

Ivica Gluščević se s još nekim drugovima odvojio od ove kazališne družine i kao Metkovčanac pošao u svoje rodno mjesto. Kasnije mu se pridružio sam Bušić i oni su u Metkoviću osnovali kotarsko kazalište. Među prvim komadima koje su davali bila je Držićeva »Novela od Stanca«, sjeća se Gluščević.

O kazališnim družinama na teritoriju bivšeg Okružnog NOO Biokovo—Neretva pisala je i »Slobodna Dalmacija« u brojevima od 22. XI i 17. XII 1944. godine. Među ostalim izvještaj kaže: »Narod je željan prosvjete pa će mu rad kazališnih družina u svim kotarima dobro doći!«

Djelo započeto u ratu nije baš imalo poslije rata najbolju sudbinu, kako smo se mi nadali. Mnoga kotarska kazališta, tada osnovana, ugasila su se. Nadošli su problemi mira, obnove i izgradnje, pa je pomalo i splasnulo i oduševljenje koje je pratilo rađanje i djelovanje partizanskog kazališta u manjim mjestima i gradovima. To se kazalište u ratu

rađalo, djelovalo, povremeno gasilo, ponovno kao feniks nicalo iz pepela, da bi odigralo doista veliku ulogu koju, možda, ni jedan pokret otpora nije imao u svojim redovima.